

Zárójelentés

a Bessenyei György Összes Művei (kritikai kiadás) 11. kötet című
és T 49697 számú pályázatról

A munkatervemet – úgy gondolom – lényegében teljes mértékben sikerült teljesítenem, bár értek kudarcok, de ugyanakkor többet is értem el, mint vártam. Három feladatcsoportot jelöltem meg. Az általános feladat a Bessenyei írásai mögött lévő szöveg-háttér felderítése valamint (természetesen) az egész kötet befejezése volt. A munka első része bizonyos konkrét források azonosítása és Bessenyei írásainak ezekhez a konkrét forrásokhoz való viszonyának a való tisztázása volt, amelyekhez a Bibliothèque Nationale könyvtárára is szükség volt.

Ennek során elvégeztem A Magyar Néző és Joseph Vaisette Világföldrajza szövegének összevetését (a megfelelések több oldalt tesznek ki), megtaláltam Diogenész Laertiosz filozófiatörténetének azt a kiadását, amelyet Bessenyei felhasznált (az adatbeli megfelelések itt is számosabbak, mint sejtettem), megállapítottam – pontosabban – meg kellett állapítanom, hogy Jacquet de Malzet tankönyvét csak alig-alig használta, viszont sikerült kideríteni, hogy az angol eredetűre visszamenő Anyai oktatásnak melyik francia verziója volt Bessenyei előtt, amikor átültetését készítette, tudtam, de most részleteiben is tisztáztam, hogy a Tolerantia c. írásgyűjtemény egyik írásához alaposan felhasználta Voltaire Essai sur les mœurs című világtörténetét, ama franciából fordított levél nem levél, hanem francia előzményre épülő okfejtés, amely részben innen, Voltaire-nek e munkájából származik, másik részének viszont a forrásvidékét sikerült kideríteni, amiről alább szólok. Azt gondoltam, hogy az ugyancsak a Tolerantia című gyűjteményben olvasható, Montezuma és Korteiz közötti párbeszéd forrásának könnyen a nyomár a bukkanok, itt azonban kiderült, hogy az intertextuális háttér ugyan sokkal gazdagabb, mint itthonról be lehetett mérni – nem csak Nagy Frigyes, de például a Csokonai által idézett és fordított de La Harpe is írt heroidát e hősökről –, viszont Bessenyei munkája nem hasonlít egyikre sem.

A másik feladatcsoport a forrásvidékek kiderítése volt, annak a feltárása, hogy egy-egy, Bessenyei írásaiban felbukkanó témának milyen szöveg-háttére van az európai irodalomban. Az ún. „ame materielle” problémát illetően az anyagot ugyan sikerült jelentősen kibővíteni, de az gondolat (Locke-tól származó, de Voltaire interpretációjában terjedt) útvonala-hoz nem sikerült új adatokat találnom. Sikerült tisztáznom annak a vallásosságnak a természetét és ennek nyomán az eszmetörténeti háttérét is, amellyel a Tolerantia című írásgyűjteményben találkozunk: ez a századfordulón bukkan fel s nem is egy gondolkodó tollán: Spinoza, Pierre Bayle és John Locke írásaiban találhatók meg azok az eszmék, amelyeknek Bessenyei is megszólaltat. Ezt úgy neveztem el, hogy a „tolerancia vallása” s habár a gondolatok azonosítása (a tévedéshez való jog bizonyítása, a kényszerítés elleni érvek, a Biblia új olvasata, a tolerancia szükségessége az államéletben) egyértelműnek mondható, de nem mondható egyértelműnek az, hogy Bessenyei a fenti szerzők melyik művét használta. Nem zárható ki, hogy egy kivonat volt a kezében. Ez a kutatás derített fényt arra, hogy Bessenyei milyen nézőpontból forgatta a Bibliát – a szent könyvnek alighanem ő volt hazai földön az egyik legjobb ismerője az 1770-es években. Hasonló a helyzet Bessenyeinek azzal az írásával kapcsolatban, amely négy másolatban is ránk maradt (kettő hiteles Bessenyei iratok között) s amelynek fő problémája az eucharisztia kérdése – az eszmetörténeti háttér felderítése után elég egyértelműen kiderült, hogy Bessenyei katolicizmus kritikájának az alapja nem egy protestáns, hanem egy deista álláspont, miközben az is egyértelművé vált, hogy ez a kérdés a XVIII. század felvilágosult gondolkodóinál nem játszott komoly szerepet. Itt említem meg, hogy némi szerencsével (s a BN katalógusának utalásrendszere segítségével) alighanem sikerült rábukkanni arra a könyvtárra, amely Bessenyeinek is bizonyára

rendelkezésre állt Bécsben: ezt még Savoyai Eugén és adjutánsa, Hohendorf báró gyűjtötte össze s a katalógusát 1720-ban ki is nyomtatták. Utóbb kiderült (szerencsére még a másolat elkészítése előtt), hogy ez a vaskos katalógus megtalálható az OSzK-ban is, csak senki nem tudta: mi is ez tulajdonképpen. Most már tudjuk. Maga a könyvanyag bekerült a Hofbibliothekbe – utóbb elpusztult –, amelynek igazgatója az 1770-es években Bessenyei atyai jóakarója, Kollár Ádám Ferenc volt. A nyom az olasz irodalomtörténet révén kínálkozott s akkora könyvanyag van benne leírva, hogy itt a kutatás nem egy embernek és nem rövid időre való munka: ezt már alighanem az utódokra kell hagynom. Egy dolgot megtaláltam, de ez már a munkaterv harmadik pontjához kapcsolódik.

Bessenyei „spinozista” rendszerének forrásait immár több, mint harminc éve kutatom, eredmény nélkül. Most megerősödött az a véleményem, hogy Bessenyei annyira szabadon kompilálta össze ezt a naiv, de számára egyszerre vonzó és irritáló rendszert, hogy valószínűleg konkrét forrás nem bukkan elő. Ezt azért merem mondani, mert egy konkrét forrásra rábukkantam. Eugén hercegnek és Hohendorf bárnak a könyvfelhajtója John Toland, a neves XVIII. századi bölcsele, a panteizmus atyja volt. Az ő egyik művében (*Lettres a Serena*) olyan terjedelmes mondatot találtam, amelyből Bessenyei szó szerint fordította A Holmi egy cikkelyének egyik s nagyon is fontos mondatát. Ilyesmire nála még soha nem bukkantam. Amúgy csak bizonyos gondolati párhuzamok vannak. Itt megjegyezném, hogy Toland főművének., a *Pantheistikonnak* egyik első mondata Csokonai Szeretetről című zseniális kis értekezésében is olvasható. Nem jártam eredménnyel a nyelv ügy vonatkozásában: minden valószínűség szerint, ebben a pillanatban legalábbis azt kell gondolni, hogy Bessenyei valóban a praktikumból közeledett a nyelv értelmezése felé, minden más megfelelés az esetlegességek körébe tartozik.

A pályázatnak ez volt – nem mondom, hogy könnyebbik, de mindenestre – az a része, amely a nyomozás izgalmát kínálta. A bevezető tanulmányt még meg kellett írnom s az egészet újra átfésülni. Igen kemény munkával kész lettem (a bevezető tanulmányból talán 2 ív volt korábban kész, a végeredmény több, mint 12 ív lett), azóta megtörtént a lektorálás és a kézirat – a Bessenyei kritikai kiadás utolsó olyan kötete, amelyben nem dokumentumok, hanem írások vannak – már a kiadónál és szerkesztés alatt van.

Budapest, 2007-01-14

Bíró Ferenc
egyetemi tanár